

Társalogni az Úrral

Poétikai technikák Balassi Bálint istenes verseiben

HAJDU Ildikó

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Irodalom- és kultúratudomány MA, középkori és kora újkori irodalom specializáció
ORCID 0000-0002-0066-2034

Conversing with the Lord. The poetic formalization of Balassi's paraphrases of psalms and religious poems

Abstract | This paper analyses the religious poems of BALASSI Bálint (1554–1594) as consciously elaborated poetic compositions. The lyrical subject of these texts presents himself in a communicative position which enables him to engage in a direct dialogue with God. This dialogue is made possible by displaying a fictive situation of prayer which not only serves to assist the spiritual development of the poetic self, but it also resembles a rhetorical speech aiming to convince God to show mercy on him. Through close analysis of the poetical and rhetorical techniques and structures of the poems, it is possible to discern those methods and strategies of the lyrical subject which create a unique rhetorical voice addressing and successfully convincing God, representing him in an almost anthropomorphic shape. The paper interprets the inventive methods of BALASSI'S translations from the *Book of Psalms* by comparing them to their Latin model texts, and the 'original poems' (*magától szerzett énekek*) of Balassi are also analysed in the light of the tradition of the *Book of Psalms*. However, this paper chiefly focuses on those techniques of individualisation and those digressions from the psalmodic tradition, which enable the reader to interpret these poems within the narrative of the Balassa Codex. Furthermore, this paper also seeks to study the relation between the poetic strategies of the different thematic groups of the Balassi *oeuvre*, the resemblances of the rhetorical construction and lyric voice of the religious verses and the love-lyrics.

Keywords | Bálint BALASSI, religious poetry, Protestant Reform, Renaissance, rhetoric, Psalm paraphrases

Balassi úgynevezett istenes versei¹ két alapvető kategóriába sorolhatók, amelyek már a *Balassa-kódex* prózai megjegyzésében is egyértelműen kijelölődnek: „Még vannak egynehány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett.”² A kettő közötti különbséget a szövegek eredetiségének kérdésében ragadja meg az irodalomtörténeti hagyomány és a másoló is.³ Ez a differencia tagadhatatlan, hiszen a fennmaradt források (az istenes énekek nyomtatott kiadásai és a *Balassa-kódex*) explicit módon, a szövegek címeiben megjelölik a parafrázisolt zoltárokat.⁴ Balassi istenes szövegeit azonban több köti össze, mint ami elválasztja: a poétikai megoldásokat, a szövegek témáját, struktúráját vizsgálva nem beszélhetünk a zoltárparafrázisok és a *magától szerzett* énekek közötti éles határvonalakról – az alkalmazott technikák, a megjelenített beszédhelyzetek tekintetében nem különbözödnék el egymástól.

A dolgozatban azokat a poétikai, retorikai technikákat vizsgálom Balassi istenes verseiben, amelyek által a szövegek lírai alanya egy olyan beszédhelyzet létrehozására tesz kísérletet, melyben megteremtődhet az Istennel való kommunikáció lehetősége. Emellett a dolgozat kitér Balassi istenes verseinek és az életmű más tematikájú darabjainak összefüggéseire is, a párhuzamokra, amelyek a *kedvest* és az Urat aposztrofáló lírai megnyilatkozások megalkotottsága között húzódnak, azt a hipotézist fogalmazva meg, hogy poétikai tekintetben a szerelmes és istenes énekek sem választhatóak el éle-

- 1 Balassi életművét – a szövegek témája alapján – hagyományosan három kategóriára (szerelmes, vitézi, istenes) szokás osztani, azonban köztük húzódnak határok nem élesek, az egyes szövegek nem feltétlenül illeszkednek szigorúan egyik vagy másik kategóriába, a szakirodalom 20 istenes verset tart számon konszenzusosan. Lásd KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphiön* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 335.
- 2 A *Balassa-kódex* másolójának negyedik prózai megjegyzése. BALASSI Bálint, *Összes verse: Hálózati kritikai kiadás*, szerk. HORVÁTH Iván és TÓTH Tünde (Budapest: Gépeskönyv, 1998), hozzáférés: 2020.11.30, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm>.
- 3 Vö. például KÖSZEGHY Péter, „Balassi és a legfőbb hatalom, avagy Balassi teológiája”, *Hungarologische Beiträge* 15 (2004): 29–60, 31; PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Humanizmus és reformáció 24 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996), 80; KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992), 78.
- 4 Balassi öt szöveget (26/27., 41/42., 50/51., 53/54. és 148. zoltárt) fordított le bizonyosan a *Zoltárok könyvéből*: BALASSI, *Összes verse*, az *Az én jó Istenem...*, *A Te nagy nevedért...*, *Mint a szomjú szarvas...*, *Mennyei seregek...*, *Végtelen irgalmú...* incipitű versek. A 6. zoltár *Ó, magas egeknek...* kezdetű parafrázisát a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle kiadás [GYARMATI BALASSI Bálint, *Énekei*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 235.] a kétes hitelű szövegek közé sorolja, P. Vásárhelyi Judit azonban valószínűsíti ennek kapcsán is Balassi szerzőségét (a bézai forrásszövegre és a kifejezőmód hasonlóságára hivatkozva), ezáltal hatra bővílné a Balassi-fordítások száma. Lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, „Balassi Bálint zoltárfordításának forrásai”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*, szerk. Kovács Ilona, 413–423 (Budapest: OSZK, 2000), 420. Emellett meg kell említeni, hogy a (protestáns számozás szerinti) 50/51. zoltár (*Végtelen irgalmú...*) szerzőségének kérdése is vita tárgyát képezi: Nyéki Vörös Mátyás és Rimay János neve is felmerült mint potenciális fordítók. Lásd PALÁSTHY Krisztina, „Az LI. zoltár világi és vallásos szövegfordozókban való megjelenése”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban: Fiatalok Konferenciája 2015*, szerk. GESZTELYI Hermina et al., 75–95 (Budapest: reciti, 2016).

sen egymástól: a megszólalásmódok, a versalkotási stratégiák vonatkozásában kölcsönös átjárhatóság tételezhető közöttük.⁵

Balassi istenes énekei és a zsoltárhagyomány

Balassi istenes versei – a zsoltárparafrázisok természetesen fokozott mértékben – szorosan kapcsolódnak az Isten felé fordulás nyelvi megvalósulásainak konvencionális keresztény formáihoz, különösen a *Zsoltárok könyvéhez*, illetve annak fordításaihoz. Ebből fakadóan a szövegek aposztrophikus jellegűek, a versbeszélő a megszólalótól elfordulva Istent szólítja meg, vele kezdeményez dialógust. A megszólalás azonban csak a lírai alany szólamát tartalmazza (igazodva az ima műfaji kritériumaihoz); Isten csak implicit módon, a lírai alany interpretációján keresztül manifesztálódik.⁶ Az aposztrophikus megszólalásban rejlő poétikai lehetőségeket, mint később elemzem, Balassi szövegei jobban kihasználják, mint forrásaik.

Balassi istenes szövegeiben sajátos feszültséget figyelhetünk meg: bár a zsoltárparafrázisok paratextuálisan zsoltárként azonosítják magukat, és a magától szerzett énekek megszólalásmódja, alaphelyzete, motivikája is a biblikus tradíciót követi, mégis érzékelhető az ettől való elszakadásra való törekvés is. A zsoltárfordítások nem mozgósítják a *psalmusok* hagyományos értelmezési kereteit, a dávidi történet eseményeit, a versbeszélő nem azonosítja magát Dáviddal. Ezáltal a szövegek valamelyest elrugaszkodnak a biblikus tradíciótól, a kanonikus értelmezéstől: vallomásossá válnak. A meghatározatlan identitású megszólaló így egyszerre válhat általános tapasztalatot közvetítő és szubjektív, az imaszituációt, az Istennel való intim kommunikációt megjelenítő hanggá.⁷ Ez egy személyesebb vallásosság felé történő elmozdulást jelent: Balassi a zsoltárokat nem zárt, hanem módosítható struktúraként értelmezi.⁸

A Balassi-parafrázisok szoros összefüggést mutatnak a protestantizmus zsoltárfordítási, illetve -írási tendenciáival is.⁹ A zsoltárfordítás első nagy hulláma – bár rendel-

5 A két szövegcsoport tematikai összefüggését már Klaniczay Tibor és Gerézdi Rabán is megfogalmazták az akadémiai irodalomtörténet Balassi-fejezetében: GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor, „Balassi Bálint. Istenes énekei”, in *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, 462–465 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 462. A dolgozat az istenes és szerelmi költészet retorikai-poétikai technikáinak analóg vonásait vizsgálja.

6 Vö. Jonathan CULLER, „Aposztrophé”, *Helikon* 46, 3. sz. (2000): 370–389, 372.

7 Ez a kettősség, intimitás és univerzalizitás együttes érvényesítése, valamint a „nyilvánosság” terébe illeszkedő vallomásosság beszédmodja összekapcsolja a szerelmi és az istenes tematikájú szövegeket.

8 Ha Balassi perspektívájából tekintünk a zsoltárszövegekre, akkor azok – Roland Barthes terminusával élve – nyitott, írható struktúraként értelmeződnek. Balassi számára a zsoltár mint műfaj nem lezárt, hanem (bizonyos kötöttségek mellett) szabadon alakítható hagyomány. Ez a koncepció nyilvánulhat meg a zsoltárfordítások „pontatlanságában”, illetve az önállóan szerzett, a zsoltártradíciót felidéző énekekben is, ahol a zsoltárműfaj határait feszegetve a szövegekben vegyülnek az új- és ószövetségi alakok, illetve a megszólaló hang és Isten viszonya is átértelmeződik.

9 Vö. Payr Sándor elemzésével Luther egyházi énekírási technikájáról. PAYR Sándor, „Luther és az egyházi ének”, *Theológiai Szemle* 3–6 (1926): 900–918, 902.

kezik katolikus előzményekkel, illetve később a katolikus megújulás is nagyarányú zsolnárfordítással járt együtt – a protestáns irányzatok elterjedésével párhuzamosan zajlott.¹⁰ A protestáns zsolnárfordítási gyakorlat felfutásának folyamatába illeszkedik Balassi-szövegek latin mintája, a skót George Buchanan és a genfi Théodore de Bèze (Béza) kálvinista teológusok verses és prózai zsolnárpáfrázisainak gyűjteménye.¹¹ A *Psalmorum* [...] *libri*¹² szerkezetében egymás mellé rendeződnek Béza és Buchanan fordításai: mindkettejüktől egy prózai és egy verses zsolnártírat; Béza szövegei a könyv páratlan, a Buchanan-szövegek pedig a páros oldalakon találhatók. A zsolnárszámát követően, a tényleges zsolnárszöveget paratextusként megelőzve a páratlan oldalon kezdődik a Bézától származó *Argumentum et usus*, amely a zsolnárt értelmezéséhez biztosít fogódzót az olvasó számára; elmagyarázza, kifejti a zsolnárt metaforikus tartalmait, bibliai kontextusát, a hozzá kapcsolható teológiai fogalmakat (*argumentum*), illetve esetlegesen utal azokra az élethelyzetekre, amikor kívánatos lehet a zsolnárt éneklése (*usus*).¹³

Horváth Iván Balassi minden zsolnárfordításában kimutatta ennek a gyűjteménynek a hatását.¹⁴ Nem tekinthető kizárólagosnak azonban a *Psalmorum* [...] *libri* egyik szövegtípusának a használata sem: mind a két szerző prózai és verses páfrázisai, valamint az *Argumentum et usus* is megtermékenyítően hatott Balassi fordításaira, s mind frazeológiai, mind képi tekintetben is szelektál a rendelkezésre álló kifejezésekből, motívumokból. Tehát fordítási módszerében nem a szövegűség követelménye érvényesül, inkább egyfajta poétikai tudatosság: a kifejezni-megjeleníteni kívánt élethelyzet minél szemléletesebb, hatásosabb megfogalmazása érdekében az elérhető források szabad alkalmazásba vétele (*imitatio, variatio*) jellemzi,¹⁵ illetve az esetleges módosítások

10 BÓTA László, „A magyar zsolnárt Szenci Molnár Albert előtt”, in *Szenci Molnár Albert és a késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERÜ Bálint, Adattár 4, 163–178 (Szeged: JATE MIT-MTA ITI, 1978), 163–166.

11 Vö. P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsolnárfordításának forrásai”, 413.

12 Théodore DE BÈZE és George BUCHANAN, *Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi, altera alteri e regione opposita vario carminum genere Latine expressi Theodoro Beza Vezelio et Georgio Buchanano Scoto autoribus. Qui rursus, adiunctis quatuordecim Canticis, ex vtriusque testamenti libris excerptis, argumentis et paraphrasi per ipsum Th. Beza Vezelium illustrantur. Eiusdem Buchanani Tragoedia quae inscribitur Iephthes* (Morgau: Ioannes le Preux, 1581), hozzáférés: 2020.11.16, <https://books.google.hu/books?id=IOJyKIMLLMMC>.

13 A dolgozatban – Horváth Iván megfigyeléseivel összhangban – a Béza–Buchanan-kiadás szövegei és Balassi istenes versei közötti kapcsolatokra fókuszálok, ezt a kötetet tekintem Balassi-páfrázisok fő írásos forrásának, beemelve az értelmezésbe a kutatásokban eddig háttérbe szoruló *Argumentum et usus* részt is. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 211–213.

14 Uo.

15 Balassi technikájának lényege – itt most nem térve ki a szakirodalomban felmerülő esetleges más párhuzamokra, amelyek a kifejezőmód, a képek vagy a teológiai tartalom lehetséges forrásait kutatva a különböző hazai vagy külföldi zsolnárfordításokhoz kapcsolják a Balassi-páfrázisokat (vö. például WALDAPFEL József, „Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 1–2. sz. (1927): 77–86; P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsolnárfordításának forrásai”, 413–423.) – mindenképp a sokforrúságban, illetve ebből fakadóan a szövegek szabad, kreatív (és nyilvánvalóan, a szerzőség egykorú felfogásából adódóan, gyakran jelöletlen) felhasználásában ragadható meg.

tól, bővítésektől sem riad vissza: Balassi-zsoltárfordításaiban jelen vannak az *inventio* és a *copia* retorikai technikái.

A protestáns források használta teológiai szempontból nem vagy nem feltétlenül jelenti a protestáns álláspont képviselését.¹⁶ A protestáns irány követése inkább poétikai tekintetben bizonyult inspiratívnak: a protestáns zsoltárfordítási gyakorlatban egyre inkább teret nyert az *inventio*,¹⁷ idővel pedig elterjedtek – nem függetlenül Luther erre mutató törekvéseitől¹⁸ – a bibliai tradíciót formailag és tematikusan folytató, de már önállóan szerzett énekek, amelyek a 16. század második felében akár a protestáns istentiszteleteken is szerephez juthattak.¹⁹ Nem meglepő tehát, hogy Balassi is szabadon bánt a rendelkezésére álló hagyományokkal: nem csak a biblikus tradíciót, hanem a *Zsoltárok* könyvét parafrázál, értelmező, ám még a bibliai psalmusokhoz a textuális hűség jegyében kötődő Béza–Buchanan-kötet szövegeit is a saját szándékai mentén alakította. Sőt, már ennek a kötetnek – amely négy szövegvariánst, realizációt is felkínál ugyanarra a zsoltárra – a kiválasztása is arra az igényre enged következtetni, hogy Balassi minél több forrás felhasználásával, összehangolásával kívánta létrehozni saját zsoltárvariánsait.

A zsoltárparafrázisok poétikája

Jól tudjuk, hogy a 17. század elejétől minden jelentős magyar nyelvű területen működő egyház adott ki Balassi-szövegeket zsoltároskönyvében.²⁰ Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a Balassi-zsoltárparafrázisok invenciózus, szubjektívizációs technikái miként hatnak ki a versbeszélő és a zsoltár más szereplőinek pozíciójára, illetve, hogy a zsoltárszöveg szabad felhasználásának ellenére miként legitimálódott, miként épült be ez az egyéni hang még a hivatalos egyházi kánonokba is.

Az 50/51. zsoltár parafrázisában (*Végtelen irgalmú...*) látványosan megmutatkozik az *imitatio* és az *inventio* technikáinak együttes alkalmazása. A Balassi-féle fordítás eleinte szinte szó szerint – kisebb, ám sokatmondó hozzátoldásokkal, kiegészítésekkel,

16 Az irodalomtörténeti kutatásokban többféle álláspont létezik Balassi felekezetiiségéről, illetve, hogy szövegeiben a felekezetfelettség nyilvánul-e meg. Ehhez lásd KÖSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom...”, 31. és HORVÁTH Iván, „Egy vita elhárítása: Kőszeghy Péter cikke a »Vita«-rovatban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92, 5–6. sz. (1987–1988): 642–665, 655–656.

17 A latin nyelvű, metrikus (és vallási mellett poétikai szempontokat is érvényesítő) 16. századi zsoltárfordítási gyakorlathoz lásd Johannes A. GAERTNER, „Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620”, *Harvard Theological Review* 49, 4. sz. (1956): 271–305. DOI: 10.1017/S0017816000028303.

18 Vö. BÓTA, „A magyar zsoltár...”, 169.

19 Ezt a gyakorlatot Kálvin már elvetendőnek tartotta, és a bibliai eredetű zsoltárok kizárólagos használatát szorgalmazta. „Szent Ágostonra hivatkozva úgy vélekedik, hogy a templomi énekeket illetően akkor járunk el legmértőbben, »ha azon szavakat foglaljuk énekbe, amelyeket az Úr Lelke írásban közölt velünk«, vagyis Isten dicséretére a legmértőbbak Dávid király zsoltárai”. Idézi és értelmezi BÓTA, „A magyar zsoltár...”, 168.

20 HORVÁTH, *Balassi költészete...*, 205.

valamint kihagyásokkal, sűrítésekkel – követi Béza versszövegét.²¹ A szoros fordítás azonban csak addig a pontig tart, amíg a lírai alany, aki a bézai parafrázisban, az *Argumentum et usus*ból adódóan,²² egyértelműen Dávid hangjának feleltethető meg, ahhoz a részhez nem ér, ahol a szöveg direkt módon utal arra a bibliai *locus*ra, Dávid és Betsabé történetére, amelyet a paratextus is kijelölt a zsoltár kontextusaként.²³ A *psalmus* ezáltal Dávid bűnvallásának, a gyilkosság feletti bűnbánatának megragadásaként értelmeződik:

Éltető Isten, Isten, akire teljes lelkemmel ráhagyatkozom, ne követeld rajtam a megérdemelt büntetést mérhetetlen vétkeimért, és az oly nagy – jaj, nekem szerencsétlennek – véghezvitt gyilkosságért.²⁴

Béza referencializáló átiratával szemben Balassinál a versbeszélő alakja következetesen nincs azonosítva; a fordítás átugorja a fent idézett bézai szöveghelyet, így a megteremtett hang tudatosan nem kapcsolódik közvetlenül a bibliai történethez. A Balassi-zsoltár ezáltal egyszerre prezentálja magát egy szubjektívebb hang megnyilvánulásaként, aki önmagára vonatkoztatja a zsoltárt, elhagyva belőle a specifikusan Dávidra jellemző attribútumokat,²⁵ ugyanakkor – mivel a Balassi-féle zsoltár beszélőjének identitása nem azonosítható – a szövegértelem univerzálisan is kiterjeszthetővé válik, a közösség tagjai elvonatkoztatás nélkül tudnak azonosulni a megszólaló hangjával.

A Balassi-zsoltár zárata – „Ha előbb nem hadtad, sőt hozzád fogadtad, tehát mostan se hadd el, / Jó voltodból szegént, jó szokásod szerint, Sion falát támaszd fel, / Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákot, ki Neked leginkább kell”²⁶ – szintén sokatmondó Balassi poétikai technikáinak vonatkozásában. A Béza-zsoltár és a bibliai psalmus is komplex rendszerben képzei el az Istennek szóló áldozatok fajtáit, amelyet a bézai *Argumentum et usus* fejt ki részletesen.²⁷ Itt egy olyan összetett szerkezet rajzolódik ki, ahol nem az áldozat minősége, hanem az áldozó személy szándéka, illetve az isteni ke-

21 WALDAPFEL, „Adalékok Balassi istenes énekeinek mintáihoz”, 80.

22 „Psalmus iste tunc a Dauide scriptus, sicut Hebraea inscriptio declarat, quum a Nathane propheta grauissime esset increpatus de tetro illo adulterio simul et homicidio, sicut scribitur 2. Sam. 12.” DE BÉZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 310.

23 Lásd 2Sám, 11. és 12. fejezetek.

24 A Béza-vers magyar próza fordítása. Közli BALASSI, *Összes verse, a Végtelen irgalmú...* idegen mintaszövegeként.

25 Ehhez lásd KÖSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom...”, 54: „A Dávid szerepében lévő Balassi gyakorta kiszól a zsoltárokból.” Kőszeghy Balassi poétikai módosításait kiterjeszti a teológiai tartalomra is.

26 BALASSI, *Összes verse, Végtelen irgalmú...*

27 „Admiscentur autem huic Psalmo duo praeterea verae religionis capita: unum de originis peccato, alterum de sacrificiorum abusu, quasi in externa illa ceremonia pro peccato posita esset expiatio, quum contra non placerent sacrificia ab impuris profecta, ac proinde praeire remissionem peccatorum oporteret, quae postea sacrificii[s] in fide factis in animis credentium obsignaretur.” („Az igaz vallás két alapvető eleme kerül bele ebbe a zsoltárba: az egyik az eredendő bűnről, a másik pedig az áldozat felajánlásával való visszaélésről szól: úgy tűnik, mintha abban a bűn miatt bemutatott külsődleges szertartásban rögzítve lenne az engesztelés, miközben ez éppen ellenkezőleg van, Istennek nem tetszenek a tisztátalanoktól bemutatott áldozatok, ezért az engesztelés meg kell, hogy előzze a bűnök

gyelem megléte vagy hiánya a definitív elem: a bűnösök (tisztátalanok) áldozata nem kedves az Úr előtt, nem engesztelhető ki általa. A bűnbocsánat csak a bűnök megbánásával nyerhető el, amelynek csupán bevégzése, megpecsételése lehet az ünnepi hálaáldozat Istennek: „mi ünnepi áldozatot viszünk Neked: kalácsot és szinbort egyszerre, és megszentelt vért, és füstölögni fognak Neked az oltárok kövér üszökökkel”²⁸ – szól, az *Argumentum et usus*-ban kifejtettekkel összhangban, Béza fordításában a zsoltár.

A Balassi-szövegben viszont leegyszerűsödik a bűnbocsánat folyamata: a lírai alany csupán annyit állít, hogy az Úrra nem hatnak a materiális felajánlások, a kegyelemhez csak lelki odaadásra és bűnbánatra van szükség.²⁹ A Balassi-parafrázis tulajdonképpen a záró momentumot, az *Argumentum et usus* és a zsoltár által is hangsúlyozott hálaáldozatot hagyja el, pontosabban az anyagi áldozat, a kalács, a bor, az üszök helyett a szóbeli hálaadásra buzdít. Ezáltal ugyan leegyszerűsödik az *Argumentum et usus* komplex teológiai tartalma, de a vers így könnyebben konceptualizálhatóvá, hatásosabbá is válik. A szimplifikáció eredménye egy látványos dichotómia a *materiális*, tehát a hitetlenek, tisztátalanok anyagias ököráldozása, és az *immateriális*, azaz a lírai alany és a hozzá hasonló istenfélő emberek ima formájában megnyilvánuló hálája között. A materiális javakhoz az emberi kicsinyesség és értéktelenség, az immaterialitáshoz pedig az isteni minőség kapcsolódik.

A hatáskeltésnek, a szemléletesség fokozásának válik eszközévé a versbe illesztett *oratio* is, amelyet, *mise-en-abyme*-ként, a lírai alany eleve Istent aposztrophéval megszólító zsoltárszövegében, mint saját Istenhez való imáját idézi:

Ime kioldoztam, s Te elődbe hoztam fene ette sebemet,
Kit csak Te gyógyíthatsz, életre fordíthatsz, szánd keserves fejemet!
Bűneim kínjával, testem fájdalomával ne gyötörd életemet.³⁰

A versbeszélő jelöltté is teszi, hogy szövegbe illesztett szöveg következik, a fent idézeteket a „Töredelmességgel, buzgó könyörgéssel beszélem azért Néked:”³¹ sor vezeti fel, a citált fohász pedig az *ime* szó által a zsoltárszöveg egészére mutat rá deiktikusan. Ez a megoldás az egész szövegben megvalósuló kommunikációs szituációra irányítja a figyelmet, reflexió tárgyává téve saját fiktív mivoltát, megalkotottságát is, ezáltal bővítve a zsoltár potenciális értelmezéseit.³²

bocsánatát, ami, mármint a bűnök bocsánata, később, miután hitben hajtották végre az áldozatot, lepecsételődik a hívek lelkében.”) DE BÉZA ÉS BUCHANAN, *Psalmorum...*, 311.

28 BALASSI, *Összes verse, Végtelen írgalmú...*

29 Lásd uo. a 28. sort: „A kövér áldozat jó kedvet nem hozhat, jól tudom, Uram, néked” és a verszárlatot: „Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákat, ki Neked leginkább kell.”

30 Uo.

31 Uo.

32 Nincs itt hely annak megvitatására, hogy az autonóm művészi-retorikai szándék mennyire érhető tetten Balassi istenes szövegeiben, és helyes lehet-e egy olyan álláspont, ami ezeknek a szövegeknek csak a devóciós fontosságát és retorikai igénytelenségét hangsúlyozza. Egyértelmű azonban, hogy az olyan önreflektív vagy öncélúnak tekinthető artistikus eszközök, mint a *mise-en-abyme*, vagy az azzal szoros összefüggésben álló *prosopopeia* a kor egyházi éneknyelvének állandó részei voltak (Lásd SZENT-

A 41/42. zsoltár parafrázisában is használja Balassi a szövegbe illesztett szöveg technikáját az expresszivitás fokozására: a lírai alany több hang idézése által mintegy dramatizálja a psalmust. Az *ellenségek* szolamának szó szerinti citálását a „Midőn ily szót hallok én ellenségimtől, / Kiben lelkem elhül”³³ sorok vezetik fel már a 3. strófa végén, a 4. strófa első szava, a „mondd” pedig már a drámákat idéző központozással is jelzi: nem a lírai alany, hanem ellenségeinek beszéde következik. Az *ellenségek* direkt idézése – „te számkivetett, nyavalyás megomlott, / Amaz reményletted Istened most holott? / Tőled immár régen talán elhasznlott, / Hogy vagy ilyen romlott?”³⁴ – rosszindulatuk, istentelenségük kikezdetetlen bizonyítékául szolgál, a versbeszélő érvelése retorikailag is hatásosabbá válik azáltal, hogy fiktív intertextusként beemeli, monológgá bővíti ellenségeinek álláspontját.³⁵ Balassi *inventiója* abban a gesztusban nyilvánul meg, hogy a versbeszélő nem saját szolamába ágyazva közli az ellenségek beszédét, hanem egy egész strófát ad a hangjuknak, ezáltal a két szolam élesebben elkülönül egymástól.

Az ellenség direkt idézése mellett az implikált megszólaló a zsoltár utolsó előtti strófájában saját hangját is egyenes idézetként kezeli: „Mondok: Csak ne kérdjék, hogy hol én Istenem, / Mert mérgemben akkor nem tudok mit tennem”.³⁶ Az önidézést indító „mondok” textuálisan is utal az ellenségek idézett szolamára, illetve indirekt módon, saját perspektívájából megkonstruálva fel is idézi az ellenségek negyedik versszakban citált megnyilatkozását, így az ellenség szolamára adott reakcióként interpretálható. Ám ez nem valódi válaszként, hanem önreflektív, esetleg Isten felé forduló megállapításként fogalmazódik meg, ezzel is kifejezve, hogy a vers fiktív terén belül a lírai alany nem ellenségeivel, hanem kizárólag Istennel (és önmagával) létesít dialogikus viszonyt.

Az imaszituáció, az Istennel való párbeszéd célja a *Mint a szomjú szarvas...* kezdetű parafrázisban – ahogy Balassi istenes verseinek többségében³⁷ – a fiktív dialógusban negatív megképződő, tehát önálló szolamhoz nem jutó istenalak kegyelmének, a bűnök bocsánatának az elnyerése. Balassi szövegeinek zömében a dialóguspartner hangjához, direkt idézés hiányában, csupán a lírai alany interpretációján keresztül férünk

MÁRTONI SZABÓ Géza, „Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a XVII–XVIII. század magyar nyelvű költészetében”, *Irodalomtörténet* 85 [2004]: 173–211.), és ebből fakadóan azokat az egyszerű hívők is tudták értelmezni. Ennek fényében leegyszerűsítőek azok az értelmezések, amelyek retorikailag igénytelen, pusztán célelvű, „humilis” szövegekként tekintenek Balassi istenes verseire.

33 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

34 Uo.

35 Az ellenségek szolamának beemelése az előzményszövegekben is megtalálható, a Balassi-átiratban azonban jelentősen kibővül. Horváth Iván és Tóth Tünde kritikai kiadása (BALASSI, *Összes verse.*) alapján a 41/42. zsoltár Balassi-féle átíratának fő előzményszövege Béza prózai parafrázisa. Ebben – és a Béza–Buchanan-kötetben található többi fordításban is – csak egy félmondat erejéig („és kérdik, hol van a te Istened?”) helyeződik át a szöveg megszólalójának perspektívája az ellenségek nézőpontjára.

36 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

37 Az egyetlen kivétel a teljes mértékben himnikus, dicsőítő hangvételű *Mennyei seregek...*, a 148. zsoltár parafrázisa, a többi esetben – bár váltakozó hangsúlyokkal – az üdvösségre, az isteni kegyelemre való vágyakozás fejeződik ki.

hozzá. A párbeszédben implicite kirajzolódó *másik* alakja alárendelődik (strukturálisan és nyelvtanilag is) a lírai alany perspektívájának, és ezáltal magának a szövegnek is. Ezek a „meggyőzendő” alakok (Isten vagy akár a „kedves”) csak úgy és olyan mértékben dolgozódnak ki, amennyiben ezt a kifejezni kívánt szövegértelmezés, a megszólalói szándék lehetővé teszi. Azaz annak érdekében, hogy a megszólalás maga ne váljon értelmetlenné, a meggyőzendő alakok egyszersmind meggyőzhetőek is, és már a versbe való bekerülésük ténye, (hallgatólagos) részvételük a retorikai szituációban előrevetíti meggyőzésük potencialitását, ami ebben az értelemben feszültséget is eredményez a keresztyén ember és Isten viszonyának hagyományos, kanonizált formája és ennek a viszonynak a Balassi-szövegekben megjelenése között. Az istenalak így bizonyos mértékig „antropomorfizálódik”; olyan beszédpartnerként mutatkozik meg, aki, bár hierarchikusan egyértelműen a lírai alany fölé rendelődik, mégis feltételezhető (sőt, feltételezendő) valamiféle érdekeltsége abban, hogy képes-e stabilizálódni a versbeszélő belé vetett hite.³⁸

A szövegekben nem a konvencionális imafelfogást látjuk megvalósulni.³⁹ Az ima nem csupán a megnyilatkozó lelki épülésére szolgál, ennél nagyratörőbb céljai vannak: Isten kegyelmét akarja megnyerni magának, a létrehozott szöveg által akarja elnyerni az üdvösséget. Ezáltal a szöveg megszűnik pusztán textus lenni: performatívá válik.⁴⁰ A szövegek ilyen módon való szerveződése tehát egyúttal azzal jár, hogy a versbeszélő retorikai teljesítményének tétje maga az üdvözülés lesz – a psalmus pedig, a bibliai kontextus, a dávidi élethelyzet elhagyása által, szubjektivizálódik, tehát az egyéni kegyelem elnyerése válik a nyelvi kifejezőmód hatásosságának függvényévé.

Az antropomorfizáció gesztusa felől értelmezhetjük a 41/42. zsoltár parafrázisának (*Mint a szomjú szarvas...*) istenalakját is. Isten és a versbeszélő viszonya meglehetősen paradox: egyrészt a vers fiktív terén belül a lírai alany kiszolgáltatottja a mindenható Istennek, strukturális tekintetben azonban az istenalak alárendelt a szöveg szervező-

38 Ehhez lásd még Amedeo DI FRANCESCO, „A hatalom nyelvi kifejezései Balassi költészetében”, *Irodalomtörténet* 85 (2004): 212–229, 219: „[...] az isteni hatalom az ember szolgálatában áll, az ember felé fordul, az ember megmentésére törekszik: ez az a valóban modern tézis, amelyet Balassi saját szenvedő emberisége minden erejével költeményeiben megjelenít.”

39 Az imádság eltérő („hagyományos”) aspektusból való megközelítését láthatjuk a Balassival szinte kortárs, 17. századi eleji Elnathan Parr munkájában, amelyre Medgyesi Pál is támaszkodik *Doce nos orare, quin et praedicare* c. szövegében. (Vö. Tóth Stella, „»A melly pedig Abba atya név alatt vagyon, jobbrészt Elnathan Parré», *Irodalomtörténeti Közlemények* 110, 3–4. sz. [2006]: 309–318.) Medgyesi az imádság retorikájával foglalkozó rész felütésében az imádság szükségességének okairól elmélkedve arra a (a Balassi-szöveg szemléletével ellentétben) álláspontra jut, hogy az imádság az emberi lélek szükséglete, illetve a nyelv is „fő-képpen ez haszonra teremtett”; Medgyesinél az isten kegyelmet vagy annak hiányát nem befolyásolja az emberi imádság – az ima az emberi kötelesség teljesítése, csupán a lélek épülése miatt lehet hasznos. BARTÓK István, „Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 4. sz. (1994): 548–557, 552–553.

40 A Balassi-szövegek gyakran színre is viszik azt öntükröző módon, amiről beszélnek: párhuzamosan, egymástól elválaszthatatlanul zajlik az ima és az imádságról való beszéd (a nyelv és a metanyelv), az imádságba beépülnek az imádságra való referenciák, például „Mégsincs mit tennem, / Hozzád kell esnem én imádságommal.” (BALASSI, *Összes verse, Lelkemnek Hozzád való...*) Vö. Barbara JOHNSON, „Költészet és performatív nyelv: Mallarmé és Austin”, *Literatura* 20 (1994): 139–153, 143–144.

désének, implicite olyan (emberibb) körvonalakat nyer a szövegben, amelyek nem képezik részét a közvetlen forrásszövegek istenképének részét. A lírai alany és Isten között kölcsönös függési viszony rajzolódik ki: a versbeszélőnek szüksége van az isteni kegyelemre-segítségre, ám – Balassi zoltárparafrázisai (és különösen a saját szerzeményű istenes versek) tanúsága szerint – bizonyos mértékben Isten is mintha rászorulna a hívére: léte, hatalma függhet attól, hogy a versbeszélő dicsőíti-e őt.⁴¹

A megszólaló hang mintegy az Úr hiúságára apellálva idézi, a hatásosság növelése érdekében direkt módon, az ellenség szólamát, a meggyőzés elemeként szinte provokálja Istent, tudatosan próbálja felgerjeszteni a haragját: megkérdőjeleződik a lírai alany és Isten viszonya, a lírai alany mellett istene is gúny tárgyává válik: „Amaz reményletted Istened most holott? / Tőled immár régen talán elhasonlott”⁴² Az ellenség szólamában, a versbeszélő szerencsétlenségét felemlítve, relativizálódik az isteni mindenhatóság is: Istennek *bizonyítania* kell hatalmát, meg kell kegyelmeznie a lírai alanynak, csak így tudja – az ellenségek szemében is – helyreállítani pozíciójának legitimitását.

Ezért kapcsolódhat össze az isteni kegyelemmel az ellenségek megbüntetése is: „Megkönyörül rajtam a bosszúságára [annak], / Aki járt életem vesztére s kárára.”⁴³ A lírai alanynak megadott isteni kegyelem ezáltal az istenalak számára is *hasznos*: egyszerre cáfolja a hitetlenek gúnyolódását, és bizonyítja az isteni mindenhatóságot, amely maga is – a lírai alany narrációjának hála – a szöveg egyik tétjévé, problémájává válik. A lírai alany csak az isteni kegyelem fejében vállalja a szenvedéseket, tart ki hite mellett, és kölcsönösen előnyös *alkut* ajánl. Az *alkudozás* mint retorikai stratégia, a meggyőzés egy formája a saját szerzésű istenes tematikájú versekben majd még kiemeltebb szerephez jut, de már a fordításokban is felerősödik a zoltáros előzményszövegekhez képest.⁴⁴

Az *A Te nagy nevedért...* kezdetű fordítás megszólalója már explicit módon beszél arról, hogy az ellenségek hitetlenségével szemben Istennek *bizonyítania* szükséges hatalmát:

Ellenségimnek a kölcsönt Te bőven megadod,
Igazságoddal az álnok szíveket is megrontod,
S nyilván *megbizonyítod*,
Hogy segíti a hű embert jobb karod.⁴⁵

41 A fentebb már idézett, az ellenség szemszögéből felépített versszakban megkérdőjeleződik a lírai alany és Isten viszonyának hitelessége, a lírai alany mellett az Istene is gúny tárgyává válik: „Amaz reményletted Istened most holott? / Tőled immár régen talán elhasonlott”. BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...* Azt látjuk, hogy az ellenség szólama is a versbeszélői szándék hordozója, az általuk megfogalmazott vádak indirekte beépülnek a lírai alany érvrendszerébe, támogatják azt.

42 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

43 Uo.

44 Ehhez lásd még BÓTA, „Balassi istenes verseinek kronológiájához”, 423.

45 BALASSI, *Összes verse, A Te nagy nevedért...*

Az én jó Istenem... kezdetű parafrázisban az Úr hatalma, mozgásteret pedig még limitáltabbnak tűnik: „Sőt noha úgy tetszik, hogy most is aluszik az Úr, de tőlük megment engem, / Kiért én megállom nagy fogadásom, s őtet holtig dicsérem.”⁴⁶ A 26/27. psalmus Balassi-átiratának fő előzményszövege a vers feliratában megjelölt Buchanan-parafrázis („Psalmi 27. translatio Ungarico carmine juxta Buchanani paraphrasin”),⁴⁷ ám sem ez a szöveg, sem a Béza–Buchanan-kötet többi fordítása nem tartalmazza az Úr *alvása*-nak motívumát,⁴⁸ az idézett mondat tehát Balassi *invenió*jának tekinthető.⁴⁹

A fent idézett sorokban is megmutatkozik Balassi istenes verseinek egyik jellemző sajátossága: az igeidőkkel való játék, kihasználásuk a megszólalói szándék megvalósítása érdekében. A lírai alany jelen (esetleg múlt) időben konstruál meg olyan eseményeket, amelyek a vers jelenéhez képest nyilvánvalóan jövőbeliként, azaz szükségyszerűen a versbeszélő fikciójaként tételeződnek.⁵⁰

A jelenség különösen látványos a 26/27., 41/42. és 53/54. zsoltárparafrázisok esetében. A *Mint a szomjú szarvas...* kezdetű vers második strófájában a beszédsszituáció *most*ja a lélek istenkeresésében jelölődik ki: „Úgy keres, Úristen, lelkem most tégedet”.⁵¹ Az igeidőhasználat konzisztens marad a nyolcadik versszakig, amelynek első sora („Mert még megtéríti régi szerencsédet”)⁵² arra utal, hogy az isteni kegyelem nem érkezett még el a lírai alany számára. A 7. és a 8. strófák további soraiban azonban a jelen idejű szerkezetek anélkül vonatkoznak a jövőbeli eseményekre, hogy a lírai alany ezt a váltást reflektáltta tenné.⁵³ A vágyak megvalósuló félben lévő eseményekként (jelenként) konstruálódnak meg; mintha a versbeszélő azáltal akarná elősegíteni vágyai beteljesülését, hogy megtörtént eseményekként mondja el azokat. A jelen és a jövő közötti átmenetet a megszólaló jelöletlen perspektívaváltása teszi lehetővé, saját (elképzel, vágyott) jövőbeli énjének a nézőpontjába helyezkedve, gyakran egy idealizált múltbéli állapotot – amelyben még birtokolta a jelenben már elveszített harmóniát⁵⁴ – transzponál a jövőbe, és képes jelenként megkonstruálni a jövőt. A jelen idő ezen használata önbeteljesítő, performatív beszédként funkcionál: a vágyott események a jelen idejű

46 BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

47 „A 27. zsoltár fordítása magyar éneke Buchanan parafrázisa szerint.” Az *Az én jó Istenem...* incipitű zsoltár felirata. BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

48 A Balassitól idézett két sornak megfelelő szöveghelyen Buchanannál az „És nem hagy el most sem a kegyetlen párt erejével elnyomtatni” szövegrész áll. BALASSI, *Összes verse, az Az én jó Istenem...* idegen mintaszövege.

49 Megjegyzendő, hogy bár a Balassi által parafrázelt 26/27. psalmus Béza-, illetve Buchanan-féle változataiban nem találjuk előzményét ennek a motívumnak, a *Zsoltárok könyvének* más szöveghelyein viszont megjelenik az alvó Isten képe.

50 A Balassi-versek ez az időkezelési technikája rokonítható az ószövetségi profetikai szövegekben megjelenő ún. prófétai múlttal: a jövő idejű események nyelvileg megtörténtként konstruálódnak. Lásd például Ésa 53.

51 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

52 Uo.

53 Uo.

54 A 41/42. zsoltár parafrázisában ezt az elveszített, múltbéli harmóniát a 6. strófában idézi fel, mintegy víziószerűen (a mintaszövegekhez képest kibővített formában) a versbeszélő.

megformálás, a kimondás révén (a vers fiktív terében) valóban bekövetkeznek. A beteljesülés relevanciáját ugyanakkor elbizonytalanítják (ha teljes mértékben nem is vonják vissza) a következő, ismét a beszélő istenkeresését, vívódását tematizáló versszakok: „Csak ne hagyja fogyni el bizodalمامot, / Mikor bosszantással gyűjtják nyavalyámot, / Mint olajjal lángot”.⁵⁵ A lírai beszélő bizonyossága saját hitében ingatagnak mutatkozik, amit megerősít a záró strófa önmegszólítása is, a szövegegyes jelentését a hit bizonytalansága felé mozdítva el: „No azért elbágyadt lelkem te ne búsulj, / Buzgó imádsággal sőt Uradra borulj”.⁵⁶

A 26/27. zsolttár parafrázisában a fiktív jövő nem csak a jelennel, hanem a múlttal is összemosódik, nem dönthető el egyértelműen, mi az, ami valóban megtörtént, és mi csupán a versbeszélői vágyak jelen- vagy múltbéli projekciója. A megszólaló hang perspektívája oszcillál a kegyelem, a vágyak beteljesülése és az emiatt érzett hála, illetve a reménytelennek tetsző helyzet feloldásáért való könyörgés között. A befogadó számára nem derül ki, hogy a hetedik strófára miként érte el a versbeszélő (a korábbi kéréseknek megfelelően) a kegyelem állapotát: „De a jó Isten, ki a híveken esik veszedelmekben, / Engemet nem hagyja, bűnből kihozza nagy csudálatosképpen”⁵⁷ – a következő versszak pedig, reflektálatlanul hagyva a hetedik strófában expliciten kinyilvánított kegyelmet,⁵⁸ visszatér a könyörgéshez. Ennek ellenére a záró versszakban ismét megvalósul jelen időben a performatív beszéd: „De a Te jó voltod és ígérted jód, kit bűm után vígan adsz, / És a boldog élet kegyelmességed, kit velem hittel váratsz”.⁵⁹ Az utolsó sorban⁶⁰ a versbeszélő már kilép az imaszituációból, prédikátori szerepbe helyezkedik, és egy meg nem nevezett harmadik felé fordul. Ezt a gesztust értelmezhetjük önmegszólításként is (hasonlóan a *Mint a szomjú szarvas...* zárlatához), ugyanakkor a hívek közösségét is aposztrofálhatja, akárcsak a 148. zsolttár Balassi-átiratában. A hit bizonyossága *Az én jó Istenem...* utolsó versszakában már nem tematizálódik, a harmónia jelenvalóként mutatkozik meg.

A meggyőzés hatásosságának, a szöveg expresszivitásának növelésére szolgálhatnak a zsolttárparafrázisokban a természeti képek, hasonlatok is. A *Mint a szomjú szarvas...* – Béza prózai parafrázisának mintájára, de némiképp kibővítve azt⁶¹ – természeti hasonlattal indít. Az első versszakban lefestett forrásvizet kereső szarvas és a második versszak Istent kereső lírai alanyának képe között metaforikus kapcsolat áll fenn: „Mint a szomjú szarvas, kit vadász rettentett, [...] Keres kútfejeket, // Úgy keres,

55 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

56 Uo.

57 BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

58 A *csudálatosképpen* kifejezés – Kőszeghy értelmezése szerint – Balassi szövegeiben egyértelműen az isteni kegyelemre utal. Lásd: KŐSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom”, 54.

59 BALASSI, *Összes verse, Az én jó Istenem...*

60 Uo. „Senki ne féljen hát, mert az Úr sok jót ad neked, ki csak őbenne bízatsz.”

61 Béza prózai parafrázisa a megfelelő szöveghelyen a metaforát nem bontja külön, egy egységben közli: „Miként a szarvas, melyet a vadászok sokáig űztek, és a forrásokat igen sóváran keresi lihegve: úgy én szerencsétlen, akinek üldözésével ezek már annyi éve nem hagytak fel, teljes szívemből kiáltok hozzád Istenem”. BALASSI, *Összes verse, a Mint a szomjú szarvas...* idegen mintaszövege.

Úristen, lelkem most tégedet, [...] Szabadulására hogy ontsd kegyelmedet, / Mint forrásfejedet.⁶² Itt is, és a vers későbbi szakaszaiban is a természettel való hasonlítás-azonosítás a lírai alany lelki világának megértését könnyíti meg. A belső, pszichés tartalmakat a természeti, külső világ jeleníti meg metaforikusan; megteremthetőnek látszik ember és természet egysége. A természettel való azonosulás független a lírai alany és Isten viszonyától: a fent idézett istenkeresés mellett a nyolcadik strófában az Úrral való tökéletes harmónia is kifejezhető természeti metaforák által – az évszakszimbolika az emberi élet szakaszaire íródik rá. Emellett az is kifejezésre jut impliciten, performatív beszédként, hogy az isteni kegyelemben való részesülés éppoly természetes és szükségszerű, mint az évszakok váltakozása:

Mert még megtéríti régi szerencsédet,
Kiben virágoztat jókkal úgy tégedet,
Tél után tavasszal mint a szép kerteket,
Megáldja fejedet.⁶³

Az idézett sorok párhuzamot mutatnak Balassi más tematikájú, nem istenes szövegeivel is: a természeti képek metaforikus értelemmel telítettek, önmagukon túlmutató jelentésréteget hordoznak. A természet harmóniája-diszharmóniája a lírai alany által aktuálisan feldolgozott élethelyzettel hozható összefüggésbe, a természeti képek, hasonlatok a versekben megjelenő fiktív szituáció szerves részét képezik, értelmezik a megnyilatkozó hang és a világ (leggyakrabban a szövegben megképződő dialógushelyzetben körvonalazott *másik*) közötti viszonyt. Ezek a trópusok a figyelmet a lírai alany lelki világára irányítják, és ez kétféleképpen valósul meg: A természeti entitások leírása egyrészt a lírai alany identitásának kiterjesztéseként azonosulhat a megszólaló hang nézőpontjával (vagy közvetlenül,⁶⁴ vagy indirekt módon, azaz a versben körvonalazódó dialógushelyzetben megképződő másik alakjára vonatkoztatva),⁶⁵ másrészt a megnyilatkozó lelki folyamatai és a természetre vonatkozó költői képek között fennállhat ellentétező viszony is. Végső soron azonban ez a megoldás is a lírai alany pszichés állapotára irányítja a befogadói figyelmet.⁶⁶

A versbeszélő és a természet közötti metaforikus viszony sok esetben közvetett módon szerveződik: Az istenes versek egyik jellemző technikája, hogy a lírai alany levá-

62 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

63 Uo.

64 Például „Hangos fülemüle gyönyörű szép kertbe zöld ágak között csattog, / Én is, szegény rabod, új verssel kiáltok hozzád, hogy lelkem buzog”. BALASSI, *Összes verse, Kegyes vidám szemű...*

65 Például „A szelíd daruhoz szintén hasonlatos te kegyes tekinteted, / Rózsát jegyezz orcád, kalárist kis szép szád, mézet ereszt beszéded”. BALASSI, *Összes verse, Kegyes vidám szemű...*

66 Mindkét esetben azonban a megnyilatkozó perspektíva érvényesül, a másikhoz kapcsolódó természeti képek is a megnyilatkozó értelmezése szerint mutatják be a kettőjük közötti viszonyt. Például „Hajnaltól szépülnek fák, virágok, füvek, harmaton ha nap felkél, / Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad, reggel, hogy elmúlt éjfél, / Újul zöld bokor is, de nekem akkor is dolgom csak gond, bú, veszély.” BALASSI, *Összes verse, Bánja, hogy hajnalban kell a szerelmesétől elmenni.*

lasztja magáról saját lelkét.⁶⁷ Az önmegszólítás kommunikációs helyzete⁶⁸ azáltal teremthető meg, hogy a versbeszélő objektíválja (E/3. vagy 2. személyként konstruálja meg) a lelkét, amely ezáltal bizonyos mértékű önállóságra tesz szert. Így a természeti hasonlatok is két, a versbeszélő perspektívájából külső entitás között húznak párhuzamot: „Kiért mondasz te [a versbeszélő lelke] is neki dicséretet, / Mint egy fülemüle sok szép énekeket”.⁶⁹ A lélek objektíválása⁷⁰ nemcsak a természeti analógiák kibontásának enged nagyobb teret, hanem egy speciális retorikai szituáció is megteremtődik általa: a megszólaló alakja megkettőződik, egyszerre képes jelen lenni az Isten felé forduló ima-szituációban, és vesz fel saját lelke megszólítása révén prédikátori szerepet.

A lélek megszólítása a hozzá kapcsolódó metaforák, képzetek révén több esetben hozzájárul Balassi *inventiójának* részeként a versek egészesleges struktúrájának, koherenciájának megteremtéséhez is. A *Mint a szomjú szarvas...* hetedik strófájának első sorában⁷¹ a *szomjú lélek* képe a vers első és második versszakai, az Istent kereső lélek és a forrásvizet kereső szarvas közötti metaforikus viszony felől nyer értelmet: a *szomjú lelkem* szókapcsolat egyidejűleg idézi fel a metafora forrás- és céltartományát, a kép jelentése (az Istenre szomjazás) csak a *lélek* és a *szarvas* azonosságának ismeretében fejthető fel. A metafora felidézése-megerősítése a szövegegészen belüli metaforahálózatok tudatos működtetésére utal,⁷² ami hozzájárul a szövegegész egységességének létrehozásához.

A *Végtelen irgalmú...* kezdetű parafrázis struktúrájában szintén leválasztja magáról versbeszélő a lelkét a versbéli dialógushelyzet létrehozása érdekében, és a lélekre vonatkozó metaforahálózat vezet el a szövegértelem pluralizálódásához. A 26. sor a

67 A lélek leválasztásának technikája megjelenik Balassinál a szerelmi diskurzusban is. A *Tizenhetedik* versben (BALASSI, *Összes verse, Csókolván e minap...*) a lírai szubjektum lelkének objektíválódása az udvarlás hatásosságát segíti elő, a szerelem nagyságát hivatott reprezentálni, például „Lelkem nyugszik rajtad, meghidd, nagy szerelmében, / Bízik jó voltodban, nincsen hozzád kétségben”. Az istenes és a szerelmi líra ezen megoldásának közös vonása, hogy a lírai én mindkét esetben úgy teszi effektívebbé érvelését saját „ügye” mellett, hogy önmagát harmadik személyüként (is) tételezi.

68 Az önmegszólító verstípust, Balassira is vonatkoztatva, elemző tanulmányában Németh G. Béla a műfaj sajátosságát abban látja, hogy a megszólaló valamiféle válsághelyzetben számot vet sorsával. A lírai alany saját krízishelyzetet megélő énjéhez szól, egy objektív, külső nézőpontból próbál megoldást adni, keresni a megélt válságra. NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 5–6. sz. (1966): 546–571.

69 BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

70 A lélek leválasztása jelen van például a 41/42. zsoltár bézai parafrázisában is, ám nem válik struktúra-szervező elemmé, mint Balassi esetében. Ott csak az önmegszólítás dramatizálására szolgál, nem lesz önálló entitássá: a szimbolikus leválasztást követő mondat minden esetben újraegyesíti a lírai alanyt és lelkét. Vö. BALASSI, *Összes verse, a Mint a szomjú szarvas...* idegen mintaszövege.

71 „De te, mindazáltal szomjú lelkem ne félj”, BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

72 Ehhez a metaforahálózathoz kapcsolható a 10. versszakban a *hit* és a *folyóvizek* közötti metaforikus kapcsolat is (Isten a *forrás*, ebből eredeztethető a hit-víz metafora): „Mint Jordán és Hermon, fogyhatatlan hitem, / Legyen erős lelkem,” illetve összefüggésbe hozható ezzel a 13. strófa képe is: „Mikor bosszantással gyűjtják nyavalyámot, / Mint olajjal lángot” – az ellenségek bosszantása épp ellentétes a hittel, a lírai alany bizonytalanságát, hitetlenségét táplálja, és (a hit-víz metafora ellenpontjaként) a tűz kapcsolódik hozzá. BALASSI, *Összes verse, Mint a szomjú szarvas...*

megszólaló lelkét építményként konceptualizáló metaforája („Szentelő Lelkeddel hadd épüljön meg’ mint azelőtt, bús lelkem”)⁷³ csak a zsoltár utolsó strófájában válik a szövegegész szempontjából jelentéssé, ahol, a 26. sor metaforájának felidéződésével, az *építés* fogalomköre által, egymásba íródik – a város és a lélek képe:

Ha előbb nem hadtad, sőt hozzád fogadtad, tehát mostan se hadd el,
Jó voltodból szegént, jó szokásod szerint, Sion falát támaszd fel,
Hogy mint áldozatot, adjak úgy hálákot, ki Neked leginkább kell.⁷⁴

A szövegben egyfajta transzmutációs alakzatként felcserélődnek a fogalmakhoz társított igék: mindkét igének csak metaforikus, másodlagos jelentése kapcsolódik a tárgyához (elsődleges jelentésében éppen a másik fogalomhoz kapcsolódna): a *lélek épül*, a *városfalak* pedig *feltámasztatnak*. Emellett megegyeznek az épülés és feltámasztás körülményei is, a versbeszélő mindkét esetben az isteni kegyelemre számít, Isten korábbi segítségére hivatkozva kéri, várja el a támogatást. A két fogalom metaforikusan értelmezi egymást, ám ez csak a szöveg vége felől olvasva, retrospektíve, a szöveg egésze struktúrájában mutatkozik meg.

A 148. zsoltár átíratának szerkezeti felépítése is nagyfokú poétikai tudatosságot mutat. A bézai *Argumentum et usus* szerint a zsoltár az isteni nagyság, bölcsesség és teljesség hirdetésére, ünneplésére szolgál, a 148. zsoltárban a világmindenség egésze részenként és mint közösség is ünnepli az Urat.⁷⁵ Balassinál ennek a teljességnek a megragadására találunk újszerű, a szöveg strukturális megvalósulásához is kapcsolódó megoldásokat. Az egyik legszembetűnőbb eltérés mind a zsoltárszövegtől, mind a kiindulási alapul szolgáló Béza- és Buchanan-fordításoktól a Balassi-parafrázis refrénje. Balassi ennek a szövegnek a megalkotásához elsődlegesen a Béza-féle verses zsoltárátíratot használta fel. A szöveg ezzel mutatja gondolatmenetében, szerkezetében, frazeológiaiailag a legnagyobb hasonlóságot,⁷⁶ és itt találjuk a Balassi-zsoltár refrénjének előzményét is. A Béza-szöveg állandó refrénje („Aeternis Dominum tollite laudibus”)⁷⁷ a világ egy-egy szférájának (részeinek megnevezésével történő) kijelölése után áll, és csak az utolsó sorban módosul: az *alacres* (élénken, buzgón) határozóval válik még erőteljesebbé Isten magasztalásának imperatívusza. A visszatérő felszólítás a világ egységességét domborítja ki, a parancs általános érvényére irányítja a figyelmet.

Balassinál azonban ezt a statikus refrént variatív ismétlés váltja fel. A refrén alapgondolata tulajdonképpen változatlan (Isten dicsőítésére buzdít), de az egyedi megvalósulások szoros kapcsolatot mutatnak a világnak azon részével, amelyre a parancs vonatkozik. A Balassi-zsoltárban az ismétlés annak a függvényében variálódik, hogy

73 BALASSI, *Összes verse, Végtelen irgalmú...*

74 Uo.

75 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 936–937.

76 VÖ. P. VÁSÁRHELYI, „Balassi Bálint zsoltárfordításának forrásai”, 414.

77 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 938–940.

milyen minőségű entitásra irányul az imperatívusz.⁷⁸ Az univerzum dolgainak, illetve a hozzájuk tartozó szerepeknek a differenciálódása, összekapcsolódva az Úr dicséretének különböző módozataival, összefüggésbe hozható a bézai *Argumentum et usus*ban kifejtett világtértelepítéssel. Eszerint a világban mindennek, akár felül, középen vagy alul helyezkedik el, magasztalnia kell Istent.⁷⁹ A teremtés különböző elemei tehát egymáshoz képest hierarchikusan rendeződnek el, és ezt le kell, hogy képezze az a mód is, ahogy Isten dicsőítik. Minél „magasabban” helyezkedik el egy entitás, tehát minél inkább részesült Isten kegyelméből, annál nagyobb intenzitással szükséges magasztalnia az Urat.

Pontosan ez az elgondolás fejeződik ki Balassi szövegében is: A tudattal nem rendelkező, alul elhelyezkedő létezők esetében valamilyen hangadás útján (például „Örökké az Úrnak Nevét kiáltásotok!”)⁸⁰ realizálódik a dicséret, tehát a fizikai világban valósítható meg, míg a tudattal rendelkező, felsőbbrendűnek tételezett entitásokhoz konzekvensen más formáit (a *kiáltás* helyett *áldás*, *félés*, *dicséret*) társítja a szöveg a felmagasztalásnak. A Balassi-szöveg variatív refrénje ezáltal egyszerre jeleníti meg a világ dolgainak sokféleségét és hierarchiáját (a világban betöltött funkciójuk alapján), illetve a minden entitásra együttesen vonatkozó imperatívusz által a létezők egységességét is.

A teremtett világ ezen diverzitása a forrásszövegekben is megtalálható kontrasztok kielezésével, átstrukturálásával még hangsúlyosabb, valamint egyúttal hatásosabb is lesz a Balassi-zsoltárban. Két esetben is megfigyelhető, hogy a szöveg – eltérve a különben pontosan követett kiinduló textusoktól – úgy módosul, hogy a megjelenített mellérendelés ne csak fogalmi, hanem térbeli síkon is értelmezhető ellentété váljon, így téve mozgalmasabbá a szöveget. A Balassi-zsoltár 4. versszakában a „Tüzes hatalommal forgó ti nagy egek”⁸¹ mellé rendelt létezők a „nagy tengerekkel együtt minden vizek”⁸² lesznek, míg a Béza-fordításban az „egeknek örökké forgó tüzes ereje”⁸³ (azaz a Balas-

78 Például a „Világ fejedelmi, urak és főnépek”-ként kijelölt szférára az „Örökké dicsérvén az Urat féljétek!” felszólítás vonatkozik. BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek*....

79 A psalmus *Argumentum et ususa* szerint annak ellenére, hogy a világban sok dolog nem csak az értelmet, hanem az érzékelést is nélkülözi, mégis mindegyik a *maga módján* Isten dicsőségét zengi, még hallgatva, némán is. Az embereknek azonban elme birtokában, és a dolgok keletkezésének okait tudva ezt a feladatot a többi dolog nevében is el kell látniuk. Ez különösen igaz a *kegyesekre*, akiknek folyamatosan hirdetniük szükséges azt az összehasonlíthatatlan jótétéményt, hogy bekerülhettek Isten fiának társaságába. „Huius magnificentissimi et coelesti plane ardore scripti Psalmi scopus ac finis est, quum tot extent locupletissimi testes diuinae sapientiae, potentiae, atque bonitatis, quot sunt res conditae, omnes illas summas, medias ac infimas ad Dei laudes communi concentu celebrandas compellare. Quamvis enim illarum pleraeque non intelligentiae modo, sed etiam sensus sint expertes, omnes tamen suo quaeque modo dicuntur Dei gloriam etiam tacentes personare: quamvis homines rationis compostes, et quorum causa sunt conditae proprie oporteat tum suo tum illorum etiam nomine illo munere defungi, et quidem pios inprimis beneficium illud incomparabile assidue praedicare, quo sunt in Filii Dei societatem adsciti.” DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum*..., 937.

80 BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek*....

81 Uo.

82 Uo.

83 BALASSI, *Összes verse, a Mennyei seregek*... idegen mintaszövege.

si által szó szerint lefordított rész) mellé az „az égi boltozatokra felfüggesztett tenger”⁸⁴ égi szférákat felidéző képe rendelődik. Az égi tenger földivé transzformálásának egyik motivációja a szöveg közérthetőbbé, könnyebben feldolgozhatóvá alakítása is lehetett: a szférák és az ég felett lebegő vizek komplexebb fogalmát a „minden vizek” egyszerűbb, ugyanakkor a térbeli differencia kihasználásával nagyobb hatáspotenciált magába foglaló, a világ teljességének inkorporálására alkalmas képe váltja fel. Ugyanebbe a tendenciába illeszthetők a hetedik, nyolcadik, kilencedik versszakok felsorolásai is. A szöveg esztétizáló, a világ szépségét, változatosságát bemutató képekkel bővíti a kiindulási szövegek felsorolásait; a *copia* retorikai eszközének felhasználásával a szövegben még hangsúlyosabb az isteni teremtés tökéletessége. A *copia* technikája például a „S füvek, kik gyönyörű szaggal illatoztok, / Sok színben tündöklő ékes szép virágok, / Erdőkben, cserékben vadak, kik lakoztok”⁸⁵ sorokban jelenik meg. Sem a frázisok, sem a megnevezett entitások nem lelhetők fel az előzményszövegekben, és ez a Balassi-parafrázis *inventióját* mutatja. A *copia* és az *inventio* technikai egyszerre vannak jelen a „nyárban is fehérő sok havas”⁸⁶ szó szerkezetben is, amely paradoxitásával egy képbe sűrítve jeleníti meg a világ entitásainak kontrasztos és egységes mivoltát. Ez a szöveg kivételes a tekintetben, hogy nem lepleződik le a lírai alany és a természet egysége, sőt a lírai szubjektum nem tartozik az általa felsorolt entitások egyike közé sem. Prédikátorként mindet külső pozícióból szólítja meg, a nyelvi *teremtés*, a világot alkotó részek felsorolása, enumerációja által szimbolikusan az egész világgal azonosul, szinte isteni szerepbe kerül. A *copia*, a képek bővítése-halmozása révén a teremtett világ sokszínűsége és osztályozottsága, rendszerezettsége válik hangsúlyosabbá. A lírai hang – a zsoltárszövegre építve, de annál tudatosabb módon – kategorizálja a teremtett világ létezőit, és ezeket a kategóriákat úgy rendezi el, hogy minél inkább kifejezésre jusszon a világ részei között fennálló ellentét; ezen ellentétek egységbe foglalása pedig a refrén által valósulhat meg.⁸⁷

Balassi szövege az univerzalitás tekintetében az utolsó versszakban is tovább megy a zsoltárszövegen, illetve Béza és Buchanan fordításain. Bézánál az *Isacidae*,⁸⁸ azaz Izsák leszármazottjai, a zsidók (Buchanan prózafordításában „filiis Israel”⁸⁹) szerepelnek mint megszólítottak, ezt Balassinál viszont az idézett helyen a „Segélli övéit, mint mennyei felség”,⁹⁰ illetve az „Ezt azért *ti hívek*, Úrnak szent serege”⁹¹ kifejezések váltják fel, amelyek kivonják a zsoltárt az ószövetségi kontextusból. Ezáltal nyitottabbá válik a megszólaló hang és a befogadóközönség identitása is. Megmarad azonban a zsoltárban kirajzolódó sematikus élethelyzet, amely a közvetlen azonosulás lehetőségét kínálja föl

84 Béza verses parafrázisában: „Suspensum aeriis fornicibus mare”. DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 938.

85 BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek...*

86 Uo.

87 Lásd KOMLOVSZKI Tibor, „Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80, 5–6. sz. (1976): 567–583, 572.

88 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 940.

89 Uo., 936.

90 BALASSI, *Összes verse, Mennyei seregek...*

91 Uo.

a befogadó számára, és ezáltal egy szubjektívebb vallásosság közösségi szerepmintájaként is értelmezhetővé válik.

Azáltal, hogy illeszkednek a feltételezett kötetkompozíció struktúrájába,⁹² az istenes énekek hozzárendelődnek a kötetkompozícióban megképződő egységes hanghoz, annak megnyilatkozásaiként is olvashatók.⁹³ Ezt a szándékot erősíti a *Balassa-kódex* szerkesztőjének azon gesztusa is, hogy a struktúra részeként kezeli az istenes tematikájú szövegeket: megjelennek tematikus egységként is, illetve az egyes részek – a házasság előtt és után szerzett szövegek – között tagoló funkciót is betölthetnek, ezáltal a fiktív önéletrajzi narratíván belül a perspektívaváltásnak, a metafizikai felvillantásának, ugyanakkor az önreflexiónak a szándéka fogalmazódik meg bennük. A paratextusok jelzik ugyan a művek eredetiségét, a kötetkompozíciós szerepet illetően azonban nincs különbség a (zsoltár)fordítások és az „önálló” alkotások között: a szövegek nem különülnek el egymástól,⁹⁴ ugyanolyan fontosságú konstitutív részét képezik a *Balassa-kódex* narratívájának.

A magától szerzett istenes énekek poétikája

Balassi istenes verseit vizsgálva nem csak a zsoltárparafrázisok invenciózus vonásai tűnnek föl, hanem a *magától szerzett* énekek „zsoltárosítása” is: gyakran építenek a zsoltárok hagyományos érvelési metódusaira, felhasználják azokat a teológiai érveket, amelyek megfelelnek a versbeszélői szándéknak, és alkalmasak lehetnek arra, hogy érvként funkcionáljanak az isteni kegyelem elnyerése mellett.

Az 50/51. zsoltár fentebb elemzett *Argumentum et usus*-ának elgondolásai például több Balassi-vers argumentációjában is visszaköszönnek. Az *Argumentum et usus* szerint az 50/51. zsoltárban Isten kegyelmének természete, illetve Isten és a bűn viszo-

92 Az illeszkedés a kötetben belüli intratextuális kapcsolatok, a strukturális, motivikus, retorikai párhuzamok, akár teljes sorok egyezése által, illetve tematikus hasonlóságok által valósul meg. Lásd például PIRNÁT, *Balassi Bálint poétikája*, 80. Pirnát a kötetkompozícióba illesztett 9 istenes vers és az *In laudem confinium* textuális kapcsolatait mutatja ki. Ha Horváth Iván nyomán (HORVÁTH, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, 44–45.) nem is feltétlenül tartható a *Balassa-kódex* szövegeinek sorrendisége, az allúziók, a szövegek kölcsönös egymásra utalása mindenképpen jelentésnek tekinthető.

93 Már a *Nagyciklus* kezdőverse, az *Aenigma* is értelmeződhet a kötet vallásos kontextusának megteremtőjeként (kulcsot adva a kompozíció egészéhez): Balassi az *aenigma* szót nem retorikai, hanem teológiai összefüggésben használja, nem az *elocutio*, hanem az *inventio*, a jelentéstudajdonítás eszköze lesz. Kecskeméti a jelenség elemzése során kitér az *aenigma Vulgata*-beli megjelenéseire is, amelyek hatást gyakorolhattak Balassi *aenigma*-fogalmára. KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterseges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas, 2007), 411–417.

94 A *Balassa-kódex*be illesztett 9 istenes ének sorrendje sem az eredetiség kritériuma mentén szerveződik, a szerkesztő elvegyítve rendezi a fordításokat és az önálló szerzeményeket. Ez figyelhető meg a kötetstruktúra szerves részét képező *Harminckettedik* (*Áldj meg minket, Úristen...*) vers esetében is, a felirat egyértelműen jelöltté teszi az eredetiség hiányát: „Egy lengyel ének ígéről ígére / és ugyanazon nótára: Blogoslaw nasz Panie”, mindez ugyanakkor ez nem befolyásolja a vers értékét, a többi átvétellel együtt beleolvad a kompozícióba.

nya is megnyilvánul. Az *Argumentum et usus* alapján Isten tudatosan használja fel a bűnt: egyrészt a saját dicsőségére (a megkegyelmezés által még inkább megmutatkozhathatalmának nagysága, amit a kegyelemben részesített hívő hálaadása, dicsőítése is erősít, példamutatása pedig az Úr híveinek gyarapodását idézheti elő), másrészt arra, hogy a bűn és a bűnbánat, a bűntől való megtisztulás által nemesítse híveinek lelkét.⁹⁵ A bűn és a kegyelem fogalmak ezzel egybehangzó interpretációja felfedezhető például *A Szentháromságnak első...*,⁹⁶ a *Segélj meg engemet...*,⁹⁷ a *Bocsásd meg, Úristen...*⁹⁸ és az *Adj már csendességet...*⁹⁹ incipitű szövegekben.

A zsoltárparafrázisok és a saját szerzésű istenes versek tehát kontinuumot alkotnak az alapján, hogy milyen mértékben támaszkodnak egy konkrét zsoltár szövegére. A versbeszélő a magától szerzett istenes versekben nem egy előre adott kerethez alkalmazkodva szólal meg, csak közvetett módon kötődik a bibliai tradícióhoz. Ám ezek a szövegek sem függetleníthetők a konvencionális zsoltárformától: a zsoltáros imaszituációt jelenítik meg, ennek sémáit, fordulatait mozgósítják, amellet, hogy át is értelmezik, szubjektivizálják is azt. A magától szerzett istenes versekben felerősödnek, rekontextualizálódnak az *inventio* már elemzett technikái, retorizáltabbak válnak az Úr meggyőzésére tett kísérletek, a zsoltári imaszituációra gyakran egy érvelő monológ struktúrája íródik rá.

A két műfaj keveredését látjuk például a *Pusztában zsidókat...* kezdetű versben is. A szöveg, meglehetősen atipikus, felütésében nem a imapozícióból szólal meg a versbeszélő. A lírai alany nem kérését, könyörgését fogalmazza meg, hanem az Urat magasztalja; azokat a bibliai történeteket eleveníti fel, amikor Isten irányt, utat mutatott híveinek:

Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten,
[...]
Te adtál csillagot három szent királynak,
Vezérül is angyalt ifjú Tóbiásnak,
Heródes előtt futó Szűz Máriának,
Te voltál vezére minden zarándoknak.¹⁰⁰

95 DE BÈZE és BUCHANAN, *Psalmorum...*, 310–311.

96 „De ha megmentesz, e jők következenek: / Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek, / Másik meg ez, hogy azok is megtérnek, / Kik segedelmedről kétségbe estek.” BALASSI, *Összes verse, A Szentháromságnak első...*

97 „Sok nyavalya miatt apadott hitemet / Most többítsd meg bennem, segélvén engemet”. BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*

98 „Irgalmasságod is annál inkább kitetszik, / Amennél több vétünk nekünk megengedtetik, / Inkább kegyelmedben, mint büntetésedben Te irgalmad tündöklik.” BALASSI, *Összes verse, Bocsásd meg, Úristen...*

99 „Irgalmad nagysága, nem vétkem rótsága feljebb való, / Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.” BALASSI, *Összes verse, Adj már csendességet...*

100 BALASSI, *Összes verse, Pusztában zsidókat...*

A 3. strofa első sorában¹⁰¹ azonban megmutatkozik a lírai alany dicsőítése mögött húzódó valódi szándék, az első két versszak célzatossága: a dicsőítés nem más, mint Isten meggyőzésének érdekében alkalmazásba vett retorikai eszköz. A bibliai példák, a megelőző isteni segítségek felemlegetése gyakran funkcionál máshol is érvként arra, hogy az Úr támogassa a jelenben is a lírai alanyt, ám a múltban adott segítségek szinte lista-szerű felsorolása – a *Pusztában zsidókat...* kezdetű szövegtől eltérő módon – általában csak a jelenlegi reményvesztett állapot ecsetelése után következik.

Ezt az érvelő-magyarázó struktúrát – amelyben a kegyelem iránti könyörgés után áll a korábbi példák felsorolása – találjuk például *A Szentháromságnak, kinek imádkoznak...* kezdetű szövegben, amely Balassi három versből álló Szentháromság-ciklusának második, Krisztust aposztrofáló darabja. A lírai alany először arra kéri Krisztust – a *miles Christi* toposzt felidézve – hogy *vigye vitézségre* őt.¹⁰² Majd kérésének legitimálását Krisztus korábbi segítségeinek tételes számbavétele biztosítja a második és a harmadik versszakban: „Régenten Dávidot, juh mellől a pásztort, víd királyi felségre” és „Jó Makabeusnak, Jeftének, Sámsonnak, Gedeonnak, Juditnak, / Eszet, bátorságot, adál diadalmot, hogy vitézül járnának”.¹⁰³ Ez a típusú, múltbéli példákat felidéző argumentáció Istenen mint „személyiségen” kéri számon cselekedeteinek konzisztenciáját. A megszólaló hang azt sugallja – implicit módon, fenntartva az érveléssel párhuzamosan az imaszituációt is –, hogy Isten akkor maradhat hiteles, ha a felelevenített bibliai történetekhez hasonlóan a lírai alany is megkegyelmez.

Ezt a koncepciót gondolja tovább érvelésében, az istenalakot még erőteljesebben antropomorfizálva, a *Segélj meg engemet...* kezdetű vers. A vers a lírai alany objektívált lelke és Noé galambja közötti metaforikus viszony köré szerveződik (nagyon hasonló szerkezeti felépítéssel, mint a 41/42. zsoltár Balassi-féle parafrázisa).¹⁰⁴ A lélek és a Noé-történet összekapcsolódása nem csak a szöveg metaforahálójára hat ki erőteljesen, hanem a történet mint bibliai párhuzam szerepet kap a lírai alany meggyőzési kísérletében is:

Régen egy galambot, ha Noé megtartott,
Hát hogy hagynál engem, kit Fiad megváltott,
Ki Tégedet régen keresvén kiáltott,
Szíve szerint áldott.¹⁰⁵

101 Uo., „Könyörgök, nekem is hogy légy már vezérem”.

102 BALASSI, *Összes verse, A Szentháromságnak, kinek imádkoznak...* „Tehozzád kiáltok, ki katonád vagyok, vigy kérlek vitézségre”.

103 Uo.

104 *A Segélj meg engemet...*, ahogyan a *Mint a szomjú szarvas...*, késleltetéssel vezeti fel a lírai alany lelke-állat hasonlat hasonlítottját, az első versszakban nem explikálódik a *galamb* alakjának metaforikussága. Itt is találunk olyan integrált képet, amely metaforaláncként a forrástartomány partikuláris elemeit viszi tovább, és újabb metaforikus kifejezést kreál belőlük a céltartományra vonatkoztatva: „Új könyörgést hozott neked új ág helyett, / Ki jó reménységgel virágzott, zöldellett”: nem az *ág*, hanem a *könyörgés* virágzik metaforikusan, fokozva a kép hatásosságát, erősítve, a részek azonossága által, erősödik a galamb és a lélek összetartozását. BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*, *Mint a szomjú szarvas...*

105 BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*

A versbeszélő mintegy „emlékezteti” Istent Krisztus megváltó mivoltára, ami a lírai megszólalót is nem csak képessé teszi, hanem mintegy feljogosítja az üdvözülésre, az isteni támogatásra. A Krisztusra hivatkozó érvelés érvel rendszeresen előfordul Balassi magától szerzett istenes énekeiben, és az újszövetségi tradíció is inkorporálódik a zsol-tárhagyományba.¹⁰⁶

Hangsúlyosan emberi perspektívából értelmezi az istenalakot az a gesztus is, amikor versbeszélő a megkegyelmezés *hasznosságával* érvel: „Kiből, Uram, Neked, de mi hasznod lenne, / Ha a kétség miatt ő pokolra menne?”¹⁰⁷ Ennek nyomán hasonlította Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor Balassi-értelmezése is a periratokhoz Balassi istenes verseinek alkudozó hangvételét.¹⁰⁸ A kegyelem hasznossága (az antropomorf istenalak lírai alany által feltételezett nézőpontja szerint) abban állna, hogy a saját szerzésű istenes versek megszólalója (az alkudozás a zsol-tárhagyományban gyökerező technikájára építve) rendszerint megfogadja, hogy magasztalni fogja az Urat. Sőt, egy helyütt tétel-szerű felsorolását is adja azoknak a *jóknak*, amelyek Istenre várnak, ha megkegyelmez:

De ha megmentesz, e jők következnek:
Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek,
Másik meg ez, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségbe estek.¹⁰⁹

A lírai szubjektum egy radikálisan antropomorf nézőpontot érvényesít, amikor a minél hatásosabb meggyőzés érdekében színleg magára ölti a *másik* perspektíváját. Ez azonban paradox módon nem a kanonikus keresztény isteni perspektíva érvényesülését jelenti: ehelyett a megszólaló saját szempontrendszeréhez hasonítja az Úr nézőpontját. Ez a gesztus a teremtés logikájának megfordításával jár együtt, a teremtettből visszakövetkeztethetőnek mutatkoznak a teremtő tulajdonságai, valójában Isten teremődik meg nyelvileg az ember mintájára.¹¹⁰

Az istenalak antropomorfizálásának meghatározó szerepe van a versek struktúrájának létrehozásában, mivel ezáltal kibővülnek az Úr meggyőzésére alkalmazásba vehető érvelési technikák, és komplexebbé válhat a szövegekben megképződő retorikai szituáció. Ezt látjuk például a *Lelkemnek Hozzád való...* kezdetű vers zárlatában is, ami

106 Vö. például *Adj már csendességet...*: „Nem kicsiny munkával: Fiad halálával váltottál meg, / Kinek érdeméért most is szükségemet teljesítsd meg”; *Ó, én Istenem...*: „Szent Fiad által tett ígéretid jussanak eszedben.” BALASSI, *Összes verse, Adj már csendességet...*, *Ó, én Istenem...*

107 BALASSI, *Összes verse, Segélj meg engemet...*

108 GERÉZDI és KLANICZAY, „Balassi Bálint, Istenes énekei”, 463.

109 BALASSI, *Összes verse, A Szentháromságnak első...*

110 Culler nyomán már versbeszélő vokatív megszólalásmódja is azt eredményezi, hogy az ő nyelvi aktusai konstituálják meg a megszólítottat: az aposztrophé a „költői igény tiszta megtestesülése”. A megszólaló olyan *Én*-ként teremti meg önmagát, aki képes lehet kommunikálni Istennel, hatást gyakorolni rá. A másik fél megteremtése azonban „a radikális interiorizáció és szolipszizmus aktusaként olvasható. Tehát az aposztrophé vagy az ént osztja fel, hogy megtöltse a világot, benépesítve az univerzumot az én részeivel [...] vagy pedig belsővé teszi azt, amit külsőként lehetett volna elgondolnunk.” CULLER, „Aposztrophé”, 377–381.

radikális módon vonja kétségbe az isteni mindenhatóságot. A lírai alany elbizonytalanodik, hogy az általa megfogalmazott kérések egyáltalán teljesíthetőek-e, és a versbeszélő Istenének hatalma már-már komikusan limitáltnak mutatkozik, mikor a versbeszélő mintegy az Úr szájába adja a szavakat:

Ne emlékezzél ezután gonoszságimról,
Mondd ezt inkább én lelkemnek te jóvoltodból,
Ím én, ki te üdvösséged vagyok: nagy búdból
Kimenteni jelen vagyok, azért ne búsulj.¹¹¹

A versbeszélő diktálja, Isten mit mondjon neki, s így Isten nyelve, szavai és emlékezte is potenciálisan manipulálhatók, a lírai alany beszéde pedig – a lélek, vagy az ellenségek megszólaltatása mellett – képes integrálni magába Isten fikcionált szólamát is. A transzcendens szólam *prosopopei*aként is értelmezhető beemelése a lírai szubjektum beszédfolyamába nem egyedülálló a Balassinál, Cupido és Echo direkt idézésére is találunk példát szerelmi költészetében.¹¹²

Kitekintés – az istenes és a szerelmes énekek megformáltságának hasonlóságai

Az istenes verseket tágabb perspektívában, az életmű egészének kontextusában vizsgálva feltűnő, hogy a poétikai technikák, a frazeológia és a motívumok tekintetében nagyfokú átjárhatóság mutatkozik a Balassi-korpusz szövegei között. A Balassi-lírára általánosságban jellemző az imitativ, variativ technikák alkalmazása, a különböző regiszterek vegyítése az elérni kívánt hatás, az expresszivitás fokozása érdekében; ebben a tekintetben nem tér el egymástól a szerelmi és az istenes versek szövegalkotási stratégiája. A *kedves* és az antropomorfizált Isten alakjának megformálása közötti párhuzam különösen erős: a felmagasztalás-dicsőítés sémái, a remélt kegy elnyerése érdekében való érvelés technikái mindkét verstípusra általánosan jellemzőnek bizonyulnak, valamint a nyelvi megformáltság tekintetében is sok hasonlóság fedezhető fel közöttük. Klaniczay és Gerézdi – főleg a korai Balassi-líra vonatkozásában – hangsúlyozzák a szerelmi és az istenes énekek terminológiai egyezéseit, párhuzamait.¹¹³ A Balassi sze-

111 BALASSI, *Összes verse, Lelkemnek Hozzád való...*

112 Cupido szólamát az *Ötvenötödik* vers közvetlen módon idézi: »Szerelemgyullasztó szentséges Cupido, mondd hát, mint leljem kedvét?« / Monda: »Mind holtodig maradj meg ebben így, amint imádogd képét, / Rá felelek, s meglásd, hogy meg' hozzá fogad, noha tőle most elvét.« A *Nyolc ifjú legén...* kezdetű versnek pedig az egész struktúrája a lírai alany és Echo „dialógusára” épül. BALASSI, *Összes verse, Mi dolog, Úristen..., Nyolc ifjú legén...*

113 »Szerelmi és vallásos költészet, mint minden nagy reneszánsz lírikus életművében, a Balassiéban is szerves egységet alkotott. Különösen korai istenes énekeinél [...] szembetűnő a szerelmiekkel való rokonság. [...] [A] hasonló alaphelyzet nemcsak az érvelés hasonló menetét, hanem gyakran szinte azonos fogalmazást, a szerelmi énekek frazeológiájának az istenesekbe való átvitelét eredményezi.« GERÉZDI és KLANICZAY, »Balassi Bálint, Istenes énekei», 462.

relmi-líra nőalakjainak idealizálását gyakran magyarázza a szakirodalom azzal, hogy – a platonista elgondolásokkal összhangban¹¹⁴ – Isten helyére a *kedves* kerül.¹¹⁵ Transzcendens attribútumokkal ruházza fel őt a lírai alany, sőt maga az imaszituáció Júliával összefüggésben explicite meg is jelenik:

Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térdel, fővel Júliának könyörgék,
Midőn jóvoltától mint istenasszonytól kegyelmet reménlenék,
Hogy megkegyelmezne, tovább ne gyötrene, Áment reá kiálték.¹¹⁶

Komlowszki értelmezésében Júlia és a lírai alany viszonyának ezen megfogalmazásával Balassi „tulajdonképpen egyszerre profanizál egy imahelyzetet, a szerelmi ének platonizáló-magasztaló modorához illesztve, ugyanakkor a világi érületi síkot az ima-szituáció megjelenítéséhez hajlítja.”¹¹⁷

A dolgozatomban felsorolt érvek azonban reményeim szerint egyértelműen bizonyítják, hogy ez egy kétirányú folyamat. Nem csak a szerelmi versekre hat ki az istenes énekek terminológiája, hanem ez fordítva is érvényes: a *kedvest* meggyőzni hivatott technikák az Istennel való alkudozás során visszatérnek, és az istenalak antropomorfizációja még nagyobb teret enged Balassi szerelmi és a vallásos költészete közötti párhuzamok megmutatkozásának. Paradox módon a platonista tradíció is részben az antropomorfizáció következményeképp jelenik meg az istenes versekben. Az Istennel való kommunikáció megvalósulásának, a meggyőzhetőségnek alapvető feltétele az istenalak emberi tulajdonságainak felerősödése. Isten magasztalása is csak ennek a retorikai szituációnak a keretein belül értelmezhető; maga a platonizáló dicsőítés is retorikai eszközzé válik, hiszen magának a dicsőítésnek a tétje veszne el azáltal, ha nem gyakorolna legalább potenciálisan valamilyen hatást a megszólítottira, legyen az egy nő vagy Isten.

114 Balassi szövegei és a platonizmus kapcsolatának Zolnai Bélával induló kutatástörténetének ismertetésétől itt hely hiányában eltekintenek.

115 KÖSZEGHY, „Balassi és a legfőbb hatalom”, 49.

116 BALASSI, *Összes verse, Engemet régóta...*

117 KOMLOVSZKI, *A Balassi-vers karaktere*, 30.